

Benito

“La revolució serà femenina o no serà”, ha estat un dels lemes que ha acompanyat el que a l'estat espanyol s'ha anomenat el moviment del 15M; un moviment i una acció al carrer, a la plaça, que ha posat sobre la taula la necessitat d'una altra política i que algunes dones han interpretat i llegit des del llegat del feminisme i del moviment de la política de les dones.¹ María Paula Domanico Sanguinetti i Carme Vidal Estruel han fet explícit, en aquest mateix context, “la urgencia de un desplazamiento simbólico que reconozca la aportación femenina civilizadora, su más, no para incorporarlo a, sino más bien, para que sea el centro de enunciación de este tiempo y este lugar”.²

La historiografia que en els darrers decennis ha radiografiat la quotidianitat de les vides de les dones i homes del passat ha descobert, sovint, en la història, pràctiques i gestos de mediació en el conflicte, des de les disputes de la convivència diària a les mediacions que sorgeixen del nucli dur de les relacions de poder i de les relacions dels sexes i entre els sexes -configurant la política sexual, un eix d'interpretació clau per entendre la història, com ha demostrat magistralment María-Milagros Rivera en el seu text per a un Manual d'història medieval.³

Des d'una historiografia marcada pel signe de la diferència sexual i per la pràctica de la política de les dones, rescatem també aquestes pràctiques, els donem una nova significació, política, i les enllacem amb el present, amb el fer història des d'un cos de dona, en el cas d'un jo, historiadora. D'aquesta manera, com ha dit Anna Maria Piussi, llegim, acompanyem la realitat dels fets (en aquest cas dels fets o gestos d'un passat), apostant pel seu sentit, “abandonados a la deriva de una interpretación aplastada por la lógica del poder”.⁴ La mediació femenina ha ocupat la política primera de les dones, aquella política del dia a dia, atenta a les exigències i a les prioritats de la convivència i de la supervivència,⁵ com també en l'altra política, la més propera al

poder, resolent conflictes, cercant la pau o acabant amb les guerres.

L'Europa medieval, una època on la relació, les relacions, ocuparen un lloc essencial en el fer polític, és un bon escenari per retrobar i narrar aquestes pràctiques. I és que la història, com la vida, es presenta sexuada i centrada en homes i dones en relació. Ens fixarem especialment en dues dones —una reina, Maria de Castella, esposa d'Alfons el Magnànim, i una dama noble, Aldonça de Bellera—, tot i que podrem traçar una genealogia de pràctiques i gestos d'altres dones.

La primera, Maria de Castella (nascuda a Sòria el 1401 i morta a la ciutat de València el 1458), era filla de Catalina de Lancaster i Enric III de Castella, germana de Joan II; esposa d'Alfons IV el Magnànim, rei de la Corona d'Aragó. No tingué descendència. Segons la *Crònica de Don Álvaro de Luna*, poc després d'haver-se iniciat el conflicte entre els regnes de Castella i Aragó (1429), la reina Maria es va desplaçar a Castella (*a jornadas, no de reina, mas de trotero*),⁶ va demanar una tenda al Condestable, Álvaro de Luna, la va fer plantar al mig del camp on s'anava a desenvolupar la batalla i va iniciar les negociacions de la treva.

La intervenció de la reina és destacada també per altres cronistes. A la *Crònica del Halconero*, es menciona de nou el fet que es posés enmig (*e púsose enmedio de los rreales e tratando entre ellos*), a punt d'iniciar-se la batalla (*estando aparejados para vatalla, yntervino...*).⁷ En un altre text, la crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim, es descriu aquesta actuació i mediació de la sobirana: (*ella cavalcà ab molt gran trebal e fonch a son germà, rey de Castella, e après tornà al senyor rey son marit*), concloent que (*mitigà los coratges dels reys e levà tant de mal e dapnatge que era aparelat entre los dits reys e regnes, e portà los fets e treves, e enaprés a bona pau e concordia*).⁸ Aquest darrer cronista afegeix que Maria hagué d'intervenir una altra vegada a l'hora de buscar i posar la concòrdia entre ambdós regnes.⁹

El cronista aragonès Gauberto Fabricio Vagad, al seu torn, introdueix a l'escena un matís interessant en descriure el grup de dones, donzelles, que acompanyaren la reina (*...Doña María, hermana de un rey y muger velada de otro, sale descabellada y dando voces y llorando, y todas sus donzellas con ella, y atraviessase entre los reyes y detiene la furia de aquellos. Tanto, en fin, pudieron sus lágrimas y ruegos que la batalla se destorbó y los reyes se ygualaron y se bolvieron para trás, y puestas las diferencias en cierto apuntamiento*).¹⁰

Per mi Maria és sobretot aquest gest, aquest viatge a Castella, com també les cartes on la veiem sovint en el seu paper d'intercessora, com a lloctinent del regne —un càrrec que va exercir amb el primer viatge del seu espòs a Itàlia, entre 1420 i 1423, i després, a partir de 1432, quan Alfons restà a Nàpols on moriria l'estiu de 1458—, o convocant les Corts. La forta i decidida personalitat de Maria, el seu talent polític, la intel·ligència i prudència en l'acció de govern es van poder demostrar aviat al llarg de la seva lloctinència.¹¹

Política primera

Per a la història del segle XXI, marcada per la revolució pacífica de les dones, ens és plenament significativa la imatge de Maria viatjant cap a Castella per aconseguir la pau entre aquest regne i la corona catalanoaragonesa. Ella va haver d'exercir aquesta funció medidora també en altres conflictes del seu regnat: les lluites entre la Biga i la Busca per a obtenir el poder municipal de Barcelona, les reivindicacions dels remenses... com també en la permanent negociació a Corts per aconseguir els subsidis que servissin per sufragar les despeses de la guerra i de l'expansió italiana. La seva intervenció en els conflictes polítics fou una de les capacitats reconegudes, valorades i elogiades pel seus contemporanis, com hem vist.

Ens situem davant una pràctica de mediació en el conflicte; si la posem en primera línia de l'escena i la marquem amb el tall de la diferència sexual femenina, la podem veu-

re lligada a la capacitat de les dones (sense cap determinisme biològic) per la relació, per l'obertura a allò altre, per fer més humana la convivència i no destruir l'obra materna. Un art civilitzador que, seguint Milagros Rivera, “es más, mucho más, de mujeres que de hombres”,¹² i que s'inscriuria en allò que algunes historiadores han anomenat també pràctiques de creació i recreació de la vida i de la convivència humana o una responsabilitat al servei de la vida. Això és, el paper de les dones al llarg de la història a l'hora de fer més “vivable” la vida i que es tradueix en àmbits diversos: des de la socialització dels infants, a la cura dels malalts, passant per l'alimentació del grup, etc.¹³ Luisa Muraro denomina aquesta capacitat femenina de fer habitable el món, com “capacidad de hacer política primera”.¹⁴

Sabem que per a Maria, l'àrdua tasca de pacificació dels dos regnes (la podem imaginar “escindida” entre el regne del pare i de la mare, de la infantesa, i el regne de l'espòs, del present) era “la primera cosa que més desitjàvem en aquest món” (com diu en una de les seves cartes); o en el seu testament, quan torna a al·ludir al “gran desig que l'havia conduït a posar pau i amistat entre els regnes d'Aragó, Castella i Navarra”. Alguns dels seus biògrafs (Ferran Soldevila,¹⁵ Antonio Giménez Soler¹⁶) insisteixen també en comentar que aquesta acció i compromís en la mediació va anar afectant la salut malaltissa de la reina. De fet, podem recuperar, aquí, i en el marc del parentesc, de la família, el gest i l'escena mitològica de Les Sabines, escindides també en la lluita que enfrontava els seus pares i germanes contra els seus marits i fills.¹⁷

Una mica de llevat...

Ens podem preguntar per la incidència real del seu gest, quan planta la tenda enmig del camp de batalla. Maria, amb aquest gest radical i potent, inventa, se situa en una lògica diferent, més enllà del poder i de les relacions de força. En aquest sentit podem establir paral·lelismes amb el projecte que va idear Simone Weil, qui, durant la Segona Guerra Mundial, pensà en un cos d'infermeres que es llançarien en

paracaigudes sobre les zones de combat més cruent, amb l'objectiu de curar els ferits. La filòsofa estava convençuda que eren necessàries accions com aquestes, la força simbòlica de les quals anava més enllà de la seva eficàcia quantitativa. “Había que dar cuenta ens diu —a *Echar raíces*— de un coraje puro, un coraje no enardecido por la voluntad de matar”.¹⁸

Recentment, Mª Elisa Varela, en un text sobre “les bàrbares gironines” (les dones que formaren part de la Companyia Santa Bàrbara i que participaren en la defensa activa de Girona el 19 de setembre del 1809) esmenta que “serien una resposta que tocava el simbòlic, el sentit, però no com ho feien i encara fan els que exerceixen poder, per mitjà de la força, sinó per mitjà de la compassió, i és per això que el seu gest pot semblar i ser interpretat –com ho va ser el projecte de Simone Weil– com un absurd. Però, lluny de ser un absurd, elles encarnarien i custodiarien el sentit més profund de la humanitat i de l'esperit de l'ésser humà”.¹⁹

El gest de Maria fa simbòlic. Un fer simbòlic, no es mesura tant per la seva eficàcia mesurada en termes de força, sinó que mostra, com diu Chiara Zamboni recuperant el pensament de Simone Weil: “una forma distinta a actuar, un vínculo diverso (...) un símbolo que tiene un momento divino” (...) “un poco de levadura que fructifica dentro del alma humana”.²⁰

Un “continuum”, una genealogia de dones

La primera vegada que vaig parlar i escriure de Maria de Castella (al CD ara pàgina web *La diferència de ser dona: recerca i ensenyament de la història*) vaig incorporar una imatge contemporània: la de la voluntària nord-americana Rachel Corrie, plantant-se entre un *bulldozer* i una casa palestina, uns segons abans de la seva mort.²¹ Una imatge que em va permetre començar a cercar i a estar atenta a aquesta genealogia femenina, un “continuum” de pràctiques encaminades a defensar-se per mitjans no violents i a proposar mediacions en la pràctica del conflicte.

Aquesta mediació femenina i la pràctica del conflicte és un referent de sentit compartit per altres dones, de diferents classes socials i en moments històrics diversos. És una pràctica present en aquelles dones, reines medievals, reines regents, lloctinents... que semblen portar “alguna cosa més” a les relacions polítiques, a la governança.

En són exemple dones quasi contemporànies de la reina Maria: Matha de Armagnac, duquessa de Girona entre 1373 i 1378, que va treballar activament per la pau en el conflicte entre el rei d'Aragó i l'infant de Mallorca; Blanca de Navarra, casada amb Felip VI de França, que es va dedicar a mediar para aconseguir la pau entre aquest regne i el del seu llinatge d'origen, Navarra; o Maria de Luna, esposa de Martí l'Humà, que exercí, com Maria, la lloctinença del regne i va fer de mediatadora en la lluita de bàndols que s'enfrontaren durant el seu regnat a la ciutat de València. Les cròniques expliquen que Maria de Luna va anar en persona a aquesta ciutat, davant les autoritats municipals, per arreglar la situació i instà els “jurats” a aprovar unes normes de convivència per a tots els que residien a la ciutat; va tenir la cura de no estar present en la deliberació final del Consell, respectant-ne l'autonomia, però va anar al final de la reunió per informar-se de com havia anat la sessió. Sabem també que es va implicar en el problema dels “pagesos de remença”, en la seva lluita per l'abolició dels “mals usos” (fins el punt d'intercedir davant el Papa al·legant raons morals, cristianes, ja que anaven contra el dret humà i diví). També hi té un lloc, en aquesta genealogia, Sança de Mallorca, reina consort de Nàpols, que intercedí en les lluites i enemistats entre el seu regne d'adopció i la Mallorca dels seus germans: en una campanya militar de Robert de Nàpols a Sicília, per exemple, en la qual viatjaren la seva esposa Sança i la seva mare, Maria d'Hongria, les dues reines miraren d'obtenir una treva; la primera, aprofitant els llaços de sang amb Ferran, el seu germà, que combatia en el bàndol enemic.²²

En terres castellanès, María de Molina, esposa de Sancho

IV i mare de Fernando IV, va fer també de mediadora en els conflictes i va intercedir davant el rei atenent les peticions dels seus súbdits. Especialment, va destacar en les concòrdies que tancaven conflictes entre diverses faccions de la noblesa, com la concòrdia amb Don Juan Núñez de Lara. Segles més tard, sobresurt Margarida d'Àustria qui, com a governadora dels Països Baixos en nom del seu nebot, l'emperador Carlos V, va avançar en l'acostament al regne francès. És significativa la seva intervenció en el tractat de pau (1529) que ha passat a la història amb el nom de “pau de las Dames”.

Entre algunes d'aquestes dones, a més, en tant que contemporànies i/o amb llaços de parentiu, és donà també una consciència d'aquest fer, i, en concret, de la seva tasca mediadora. En aquest sentit, María del Carmen García Herrero ha recuperat i analitzat la carta que Violant de Bar dirigeix a la reina María de Castella, en la qual fa explícita aquest paper mediador i pacificador —en aquest cas en el conflicte i pacificació entre les cases d'Aragó i Anjou— que han d'assumir les sobiranes, situant-lo al mig de la política del poder.²³

Aquest fer de Maria i d'altres reines i dones és testimoni del que Luisa Muraro anomena “un pensamiento político femenino que corre a lo largo de la historia de Occidente y que cuestiona el presupuesto masculino de una continuidad obvia entre poder, guerra y política”²⁴ que trenca l'espiral delirant de guerra i poder.

La paraula, la relació... Defensar un castell sense armes

L'altra protagonista és Aldonça de Bellera, vídua d'Arnau Guillem de Bellera, que havia estat governador de València en temps del rei Martí. Aquesta dona es trobava al front d'una baronia del Pirineu català, havent viscut en la seva pròpia pell l'horror de la guerra: el seu marit fou mort l'any 1412 a la batalla de Morvedre, contra els partidaris de Ferran d'Antequera; un fill seu, adolescent, va haver de portar damunt una pica al cap del seu pare, vençut.²⁵

L'escena i el gest que en aquest cas signifiquem va tenir lloc una matinada de febrer de 1430, al seu castell de Rialb, al Pallars, quan Aldonça fou atacada pel comte de Pallars en un context marcat per les bandositats i lluites entre els nobles. Aldonça va optar per la resistència ferma però pacífica.

Com la reina Maria, front les armes i la guerra, concretament davant l'atac i ocupació violenta del seu castell, inventa mediacions. En el cas d'Aldonça, és la paraula, civilitzadora, que trenca amb l'escena violenta, crítica, d'intromissió armada a la privacitat de la seva casa. Fins i tot, ara ho veurem, és la ironia fina. Quan, a primera hora del matí, el comte entra al castell, rodejat d'un grup d'uns cinquanta homes armats, Aldonça surt ràpidament de la seva cambra, no sense posar-se abans el vel, i exclama: *Deus vos do bon jorn. Com sou tant matiner?* El comte li digué que tenia un afer pendent amb el seu fill i ella li respongué, de nou amb ironia que: *encara que son fill agués mort tota Catalunya que ella, ni sos homens, no y merixen mal.* Aleshores, el comte la va agafar pel braç i li va dir que es tingués per presa obligant-la a entrar en una cambra. Mentrestant, el castell va quedar en mans d'un petit grup d'homes armats, mentre que el comte i els altres depredaven el poble i les valls.

Per la recerca concreta que a l'entorn de l'Aldonça està realitzant la historiadora Teresa Vinyoles, sabem que el comte de Pallars, Arnau Roger IV (1424-1451), ja tenia una bona trajectòria en l'acció de violentar les dones del seu entorn: va treure del seu palau, agafada pels cabells, a la seva madrastra Violant d'Orcau; va desposseir dels béns a la seva àvia Blanca de Foix, va pledejar amb la seva germana Blanquita perquè ell no li pagava el dot promès. Va mantenir pessimes relacions amb la reina Maria, lloctinent del rei, que el va haver d'amonestar diverses vegades... i ara s'enfrontava amb Aldonça, sogra de la seva germana Blanquita.

Podem en aquest punt imaginar l'escena i el contrast entre les dues lògiques, la de les armes, i la de la "cort", la de la cortesia, diré més endavant, la de l'amor. Podem fins i tot

connectar aquestes dues dones, Aldonça i Maria. Sabem que es coneixien; és més, la noble va demanar la mediació de la reina en el conflicte amb el comte i en el litigi que se'n derivà. Se'ns ha conservat, de nou, la relació epistolar entre les dues. Aldonça va continuar a la torre i des d'allà enviava a la seva fillastra amb ordres de pau, donava ordres als seus camperols perquè no resistissin amb les armes, es rendissin i juressin fidelitat al comte, i a la vegada s'organitzessin per denunciar els fets a la reina, igual que ho feia ella mateixa. Si bé a mitjans de març, per les pressions reials, Arnau Roger de Pallars, es va veure obligat a alliberar Aldonça, aquesta no va voler sortir de la cambra del seu castell (on el comte l'havia reclòs per la força) fins que no li ho ordenés la reina mateixa. El 30 de març en sortia, quan el Governador de Catalunya la va alliberar, en nom de la sobirana. Poc després el jutge dictava sentència contra el comte que havia d'indemnitzar la senyora i els camperols.

A la pràctica de mediació en el conflicte se li uneix aquí una relació de confiança entre dones, la preferència per la relació dona amb dona, la mediació femenina, no exclouent de la masculina però preferent. L'estratègia d'Aldonça, va ser la de la resistència pacífica; en paraules de Teresa Vinyoles: “no s'enfronta, però tampoc no accepta la injustícia; no plora ni suplica, però davant de la captivitat imposada, tria on vol tancar-se. Finalment decideix per qui vol ser alliberada”.²⁶

I en el fons de l'escena...

En el fons de l'escena (la de Maria en terres de Castella, i la d'Aldonça, en el seu castell) se'ns apareix, potent, Christine de Pizan, que va defensar en els seus escrits la causa de les dones i va perfilar un veritable programa per la pau, plenament conscient del difícil (i violent) moment històric que li va tocar viure. Christine va escriure *El llibre de la pau* (1412-1423), i ho féu en una època inestable i crítica, en ple conflicte civil francès (entre les famílies reials d'Orleans i Borgonya), i amb la Guerra dels Cent Anys com a teló de fons. L'obra de Christine és també un tractat sobre

el “bon govern”, que es recolza sobre un bé preciós: el que ella anomena la “pau duradora”. L'autora és conscient dels moments difícils que li ha tocat viure: escriu el text quan veu que la pau està a punt d'arribar, és possible; calla, deixa d'escriure quan el conflicte i la guerra tornen a imposar-se. És a dir, no troba sentit escriure sobre la pau quan aquesta no existeix o no es dona.

En una altra obra, l'*Epistre à la Reine* (1405), dedicada a Isabel de Baviera, reina de França, desenvolupa aquest programa polític, i demana a la sobirana que exerceixi la seva mediació per a restablir la pau o apartar-se de la guerra; li mostra el model de dones bíbliques com el d'Esther, prototipus de la “reina intercessora”; o el model d'unes altres dones més properes (Blanca de Castella, mare del rei de França, San Lluís); i situa de manera precisa la contribució de les dones en aquesta obra civilitzadora (feia poc, el 1404-05, que havia escrit, recordem-ho, la seva *La Ciutat de les dames*).²⁷

Amb Christine, aquestes pràctiques de mediació femenina s'inscriuen el marc d'un programa de les dones i per a les dones, pensat i debatut en l'anomenada *Querella de les dones*. La Querella va ser un debat filosòfic, polític i literari desenvolupat a Europa durant bona part de l'Edat Mitjana i al llarg de tota l'Edat Moderna fins la Revolució francesa, on es dirimia, de fet, la importància que el sentit lliure del femení, això és, la importància de la diferència de ser dona, que és el signe principal de la diferència sexual, tindria per a l'Occident modern.²⁸ Aquest debat, que esdevingué un importantíssim moviment d'opinió pública, naixia com a resposta a un seguit de textos literaris i científics escrits en llengua llatina i en les llengües maternes del moment de caràcter misogin, per parlar i explicitar especialment el valor de les dones i d'allò femení, de l'excel·lència femenina. Era el temps també que l'Europa dels inicis de la modernitat, encerclava amb més força, amb tots els aparells de l'estat i dels poders constituïts, les identificades com a “bruixes”. Segons Luisa Muraro, per entendre la cacera

de les bruixes, cal tenir en compte que s'estava obrint un conflicte, cultural i social, i també simbòlic, en el qual les dones (aquestes dones) es presentaven com a portadores d'una superior capacitat de practicar la mediació vivent; aquest "més" femení, tanmateix, va ser vist com una amenaça de l'orde que s'estava constituint, amb mediacions més complexes i potents.²⁹

Recepció de l'article: Novembre de 2011. Acceptació: desembre de 2011.

Paraules clau: Genealogia — Autoritat femenina — Pràctiques de mediació — Pau

Keywords: Genealogy — Feminine Authority — Mediation Practices — Peace

notes:

* Una primera versió d'aquest text el vaig presentar a la Fundació Entredós (Madrid) (20-02-2008) i al "VII Seminari Internacional de Cultura Escrita 'Josepa Arnall Juan'. La pau a l'Edat Mitjana. Textos i imatges de les pràctiques i expressions de la pacificació", (Girona, 16 i 17 de desembre de 2010).

¹ Laura Mora, "¿Qué tiene de femenino el 15M?", *Diagonal Web* (27 de junio de 2011) http://www.diagonalperiodico.net/QUE-TIENE-DE-FEMENINO-EL-15M.html?var_recherche=Laura%20Mora [Consulta: 30/11/2011].

² María Paula Domanico Sanguinetti, Carme Vidal Estruel, "Sostener el caos", *Per amore del mondo, la revista* (2011).

³ María-Milagros Rivera Garretas, "La política sexual", en *Las relaciones en la historia de la Europa medieval*, València: Tirant Lo Blanch, 2006, p. 139-197.

⁴ Anna Maria Piussi, Remei Arnaus, *La Universidad fértil. Mujeres y hombres. Una apuesta política*, Barcelona: Octaedro, 2010, p. 31.

⁵ Luisa Muraro, "Año 2011", *Llenando el mundo de otras palabras. Duoda* (<http://www.ub.edu/duoda/web/textos.php?lang=1&t=3&s=6&ss=1>) [Consulta: 30/11/2011].

⁶ *Crónica de Don Álvaro de Luna* (ed. Juan de Mata Carriazo), Madrid: Espasa-Calpe, 1950, p. 82.

⁷ *Crónica del Halconero de Juan II, Pedro Carrillo de Huete*, Ed. Juan de Mata Carriazo, Madrid: Espasa-Calpe, 1946, p. 40.

⁸ *Melchor Miralles: Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Màgnànim*, Edició a cura de Mateu Rodrigo Lizondo, València: Universitat de València, 2011, p. 180-181.

⁹ Resultat directe d'aquesta segona intervenció és molt probablement la

treva que Maria aconseguí i de la qual informa, als consellers de Barcelona, i mostrant la seva alegria i satisfacció. Carta datada a Sòria, el 15 de novembre de 1435, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, Cartes reials. Vaig treballar aquesta carta en el marc del projecte *La diferència de ser dona. Recerca i ensenyament de la història* <http://www.ub.edu/duoda/diferencia/html/ca/indice-documentos.html> [Consulta: 30/11/2011].

¹⁰ Cita en María del Carmen García Herrero, “El entorno femenino de los reyes de Aragón”, *La Corona de Aragón en el centro de su historia (1208-1458). La monarquía aragonesa y los reinos de la Corona*, Gobierno de Aragón, 2009, p. 327-350 (p. 333).

¹¹ La biografia clàssica és la de Ferran Soldevila: Ferran Soldevila, “La reyna Maria, muller del Magnànim”, en *Sobiranes de Catalunya*, Barcelona: Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, 1928, p. 213-347. En general la historiografia ha donat una imatge de dona pietosa i seca, en contraposició als gustos i dispendis de la cort napolitana del seu espòs; si bé valorant la seva gestió política o la seva preocupació per organitzar els protocols de la casa reial. Vegeu també: Núria Jornet, Biografia a *Diccionari biogràfic de dones* http://www.dbd.cat/index.php?option=com_biografies&view=biografia&id=453 [Consulta: 29/11/2011].

¹² María-Milagros Rivera Garretas, “Resseña a la instalación Entredós de Elena del Rivero”, *DUODA. Revista d'Estudis Feministes*, 20, 2001.

¹³ Marta Bertran Tarrés, Carmen Caballero Navas, Montserrat Cabré i Païret, María-Milagros Rivera Garretas y Ana Vargas Martínez, *De dos en dos. Prácticas de creación y recreación de la vida y convivencia humana*, Madrid: horas y HORAS, 2000.

¹⁴ Luisa Muraro, “Guerra que he visto”, en *Guerras que yo he visto. Saberes de mujeres en la guerra*. Madrid: horas y HORAS, 2001, p. 39-47. *De dos en dos. Prácticas de creación y recreación de la vida y convivencia humana*, Madrid: horas y HORAS, 2000.

¹⁵ Ferran Soldevila, “La reyna Maria, muller del Magnànim”, en *Sobiranes de Catalunya*, Barcelona: Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, 1928, p. 213-347.

¹⁶ Antonio Jiménez Soler, “Retrato histórico de la reina doña María”, *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, I, 191, p. 71-81.

¹⁷ Per saber-ne més a: Eva Cantarella, *Pasado próximo: mujeres romanas de Tácita a Sulpicia*, Madrid: Cátedra, 1997.

¹⁸ Simone Weil, *Echar raíces*, Madrid: Trotta Editorial, 1996.

¹⁹ Mª Elisa Varela Rodríguez, “Les Bàrbares”: les dones participants al setge de Girona de 1809”, en *Moments històrics de les dones a Catalunya*: <http://www20.gencat.cat/portal/site/icdones> [Consulta: 30/11/2011].

²⁰ Chiara Zamboni, “Simone Weil: unirse a la levadura y no a la masa”, en *Guerras que yo he visto. Saberes de mujeres en la guerra*, Madrid: horas y HORAS, 2001, p. 53-70 (p. 64).

²¹ Imatges a: <http://uprootedpalestinians.blogspot.com/2011/04/testimonies-conflict-during-corrie.html> [Consulta: 24/11/2011]. Recentment l'actriu i directora teatral Marta Marco feu una adaptació al català de la vida de Raquel Corrie. L'obra amb el títol *El meu nom és Raquel Corrie* fou representada al Teatre Romea de Barcelona, 25-31 octubre, 2010.

²² Núria Jornet Benito, “Sança de Mallorca, reina de Nàpols: la fundació monàstica en un projecte personal de consciència genealògica”, *Redes femininas de promoción espiritual* (en premsa).

²³ María del Carmen García Herrero, “El entorno femenino de los reyes de Aragón”..., p. 327-328.

²⁴ Citat per Ida Dominijanni, “Quién está en el lugar de Elena”, en *Guerras que yo he visto. Saberes de mujeres en la guerra*, Madrid: horas y HORAS, 2001, p. 27-35 (p. 30).

²⁵ Teresa Vinyoles, “Respuestas de mujeres medievales ante la pobreza, la marginación y la violencia”, *Clio & Crimen*, 5 (2008), p. 72-93.

²⁶ Teresa Vinyoles, “La mediació femenina: Aldonça de Bellera”, en *Moments històrics de les dones a Catalunya*: <http://www20.gencat.cat/portal/site/icdone> [Consulta: 30/11/2011].

²⁷ En el text, Christine valora el paper que aquestes figures històriques o bíbliques, i el de la reina de França, han tingut en tant que mares. Vegeu: Eric Hicks, Thérèse Moreau “L’ *Epistre à la Reine* de Christine de Pizan (1405)”, *Clio*, 5 (1997), *Guerres civiles*, <http://clio.revues.org/index417.html>. [Consulta: 17/01/2012].

²⁸ María-Milagros Rivera Garretas, *La diferencia sexual en la historia de la Querella de las Mujeres*, en Wolfram Aichinger, Marlen Bidwell-Steiner, Judith Bösch y Eva Cescutti, eds., *The “Querelle des femmes” in the Romania. Studies in Honour of Friederike Hassauer*, Viena, Turia + Kant, 2003, p. 13-26.

²⁹ Luisa Muraro, “Ir libremente entre sueño y realidad”, *Acta Histórica et Archaeologica Mediaevalia*, 19, p. 365-372.